

Skilsmisser i Århus 1645-1900

af Gerda Bonderup

For nylig holdt en skolepsykolog foredrag om pubertetsproblemer. Han mente på linie med mange lægfolk og forskere fra flere forskellige fag, at problemerne skyldes det industrielle og senkapitalistiske samfunds dårlige vilkår for både unge, forældre og de indbyrdes relationer i familien. Det er blevet særlig galt, siden der i 1960'erne blev brug også for kvinderne på arbejdsmarkedet, således at børnene i stedet for at hygge sig i den varme rede bliver sendt på institution og om aftenen hentet af trætte forældre. Når børnene bliver ældre, er de efter skolen overladt til sig selv, og om aftenen bliver de igen mødt af trætte forældre. Det er jo heller ikke blevet bedre under 1970'ernes og 1980'ernes arbejdsløshed. Resultatet er frustrationer, stress, utryghed og skilsmisser – op til 40 %. I den nostalgiske bølge efterlyser skolepsykologen og mange med ham fortidens trygge og hyggelige familieforhold. I nærværende artikel sætter universitetslektor, cand. mag. Gerda Bonderup spørgsmålstegn ved denne opfattelse af det førindustrielle samfund som problemløst for familielivet. Nok er vores samfund ikke det ideelle, og det skal forbedres, men det er helt sikkert ikke i fortiden, vi skal finde brugbare modeller, og det af to grunde. For det første har alle i de fleste familier både på landet og i byen i den førindustrielle tid måttet pukke fra solopgang til solnedgang, mænd såvel som kvinder, og børnene blev meget tidligt sendt ud at tjene. Og for det andet har der altid været mange brudte ægteskaber.

Helt tilfældigt stødte jeg i forbindelse med undersøgelser af det danske borgerskab i det førindustrielle samfund på oplysninger, der viser, at op mod 20 % af alle ægteskaber gik i stykker i første halvdel af 1800-tallet. Nu har jeg nærmere undersøgt tiden 1645-1900¹, og jeg fandt, at det i hvert fald siden 1800 gælder generelt i følgende forstand: Mange mennesker inden for alle sociale grupper både i by og på land har altid næret ønske om at komme ud af deres fællesskab, undertiden har det bare været mindre synligt i det

1. Perioden 1645-1900 er bestemt af de muligheder, kildematerialet giver. 1645 begynder tamperrettens protokoller i Århus stift, og omkring 1900 er skilsmisseprocenten så lav, at der næsten intet kildemateriale findes. Nogle vigtige notater fra domprovsten slutter også 1899 (se s. 506, note 1).

officielle materiale. Det viser sig også, at ønsket om at gå fra hinanden opstod hos og blev ført ud i livet af begge parter enten hver for sig eller i fællesskab. Lovgivning og adfærd skabte dog store vanskeligheder for kvinderne, selv om de forskellige myndigheder ved deres behandling af ansøgningerne var retfærdige i forhold til de to køn.

Regler for ansøgningsprocedure og skilsmisseadministration varierede noget i denne lange periode på 250 år, men fællestrækkene er overvejende. Der fandtes to typer for opløsning af et ægteskab, nemlig ved skilsmisse og ved separation. I kilderne finder vi udtryk som »aldeles ophævelse af ægteskabet« for skilsmisse og »adskillelse fra bord og seng« for separation. Hovedforskellen er, at parterne ved den sidste ikke må gifte sig igen. Generelt kan det siges, at tilladelse til skilsmisse gaves enten ved dom – indtil 1797 ved tamperretten, der var blevet indrettet alene til dette formål, siden ved en civil domstol – eller ved kongelig bevilling. Tilladelse til separation gaves fra sidst i 1600-tallet ved kongelig bevilling. Disse domme og bevillinger er det officielle materiale til denne undersøgelse, mens materialet fra de forudgående mæglingsforsøg både fra den verdslige myndighed, forligskommissionen eller amtmanden (påbudt siden 1797), og fra den gejstlige, der fra 1811 skulle foregå forud for den verdslige, er de mindre officielle kilder. Materialet er ikke systematisk bevaret, herom senere. Når der i det følgende tales om skilsmisseprocent, er den normalt beregnet som forholdet mellem antallet af bevilgede skilsmisser pr. år og antallet af indgåede ægteskaber samme år¹.

Da emnet er meget stort, har jeg struktureret det både kronologisk og tematisk. Periodens 250 år deles i tre faser bestemt af kildemæssige hensyn: 1. Tamperrettens tid 1645-ca. 1800, 2. forligskommissionens tid 1800 til 1850 og 3. amtmandens mæglingsperiode 1850-1900. Temamæssigt vil jeg fokusere på emner som social differentiering blandt ansøgerne og myndighedernes behandling af sagerne både med henblik på sociale lag og de to køn. Også spørgsmålet, om manden eller konen var initiativtageren, og skilsmisseårsagerne vil blive behandlet. Jeg har koncentreret mig om Århusområdet, men har medtaget både Århus by og Århus stift (efter 1799 Århus amt) for at kunne afdække eventuelle forskelle i adfærd mellem byen og landdistrikterne².

-
1. Kun i perioden 1850-1900 blev der indarbejdet en forskydning på 8 år (skilsmisser optrådte i snit 8 år efter indgået ægteskab) for at undgå fejlvurderinger pga. Århus bys kraftige vækst.
 2. Distinktionen mellem stift og amt skyldes de dømmende henholdsvis bevilgende myndigheds geografiske kompetenceområder. Tamperretten gjaldt for Århus stift, (stift)amtmanden stod for Århus (stift)amt. Om den omskiftelige amtsinddeling se nærmere i Trap Danmark.

Faserne i skilsmisseadfærd Generelt om forretningsgangen og kilderne

Indtil reformationen gjaldt den kanoniske rets opfattelse, at ægteskabet er noget helligt, som ikke kan opløses i denne verden. Ved grove forseelser af den ene ægtefælle kan parterne nok separeres, men ikke indgå nyt ægteskab. Efter reformationen, i den nye tids friere ånd, må der have hersket uvished i befolkningen om, hvorvidt man nu bare kunne blive skilt, som det passede én. I Danmark vidner Riber Artiklernes indledning derom, »efterdi der findes stor usikkerhed i ægteskabs- og horesager...«¹. Disse artikler kom kun seks år efter reformationen, og de prøvede at sætte tingene i system ved at introducere en ny domstol, tamperretten. Frederik II leverede regelsættet hertil, ægteskabsordinansen af 19/6-1582², som nærmest uforandret gik over i Danske Lov, hvis bestemmelser stod ved magt helt frem til dette århundrede. Danske Lov kunne dog ikke klare to hundrede års omskifteligheder; meget tidligt udvikledes et tillægssystem på bevillingsplan. (se s. 503f). Dette tostrengede mønster gælder i modificeret form den dag i dag.

I princippet var arbejdsdelingen altså klar: Alle sager, der kunne dømmes efter Danske Lov, gik til domstolene, og resten til kongen. Hvad bestemte så Danske Lov mht. skilsmisse og i første omgang mht. dens forudsætning, indgåelse af ægteskab?

For alle upriviligerede, dvs. dem uden rang og adel, gjaldt det, at de skulle troloves, og efter lysning fra prædikestolen tre gange kunne de blive gift. Trolovelsen var en højtidelig og på væsentlige områder (rets-)bindende institution. Derfor krævede Danske Lov, at den skulle foregå hos præsten i overværelse af fem andre vidner. Selv om det lader til, at præsten og/eller andre vidner i praksis ikke altid har medvirket, bevaredes trolovelsens højtidelige indhold. Således kunne børn af trolovede ved dom erklæres for ægte, selv om Danske Lov 3-16-12 forbød trolovede at have samleje. Hvis en af parterne ikke stod ved sit ord, var det brudt ægteskabsløfte, der blev behandlet som en slags rømning. Da trolovelsen altså officielt blev anset for bindende, vil jeg behandle ophævelse af trolovelse og ægteskab under ét. De vigtigste accepterede grunde dertil var iflg. Danske Lov: 1. Rømning (hvis den ene af parterne var stukket af for mere end tre år siden), 2. hor, 3. brudt ægteskabsløfte, 4. tvungen trolovelse, 5. visse sygdomme, herunder

1. H. Rørdam, Danske Kirkelove, I, Kbh. 1883 s. 198.

2. H. Rørdam, Danske Kirkelove II, Kbh. 1886, s. 339f.

sindssygdhed og spedalskhed samt impotens og 6. incest, som blev forstået meget bredt, helt til tredje og fjerde led¹, f.eks. skulle en mand søge om dispensation for at ægte sin afdøde hustrus søsters mands datter fra første ægteskab. Det var de første fire punkter, der gav anledning til de fleste skilsmisseansøgninger.

Danske Lov herskede som sagt uforandret helt op til dette århundrede, men de eksekverende domstole skiftede karakter. Riber Artiklerne lancerede tamperretten, som skulle bestå af både gejstlige og verdslige, i Århus bl. a. af biskoppen og stiftamtmanden. Retten skulle på årets fire tamperdage tage sig af skilsmisser². I begyndelsen havde den årligt 15-20 sager for, der blev afgjort hurtigt og effektivt; et par år efter fremkomsten af Danske Lov faldt tallet brat til omkring otte, og fra pietismens tid og fremefter lå tallet på tre-fire sager om året, som tilmed voldte uendeligt besvær. Den havde da overlevet sig selv og fik sit nådestød med forordningen af 1/2 1797, da den afskaffedes dels pga. »vidtløftighed« og »besværlighed«, dels fordi den kun holdtes få gange om året, og dels fordi folk ofte måtte komme langvejs fra. Sagerne skulle overgå til de lokale værneting, det vil for Århus-området sige til bytinget og herredstingene. Men disse instanser fik heller ikke mange skilsmisser at tage sig af, og det gælder for hele landet. – I København havde nemlig den anden streng, den med de kongelige bevillinger, forlængst overtaget de fleste separationer og skilsmisser, og det samme skete efter 1800 for resten af landet. Det vil der senere blive gjort nærmere rede for. Her skal det kun fremhæves, at man kunne søge kongen uden om tamperretten, og at der fra 1760 ad den vej var blevet givet mange bevillinger, så mange, at oversekretæren fra Danske Kancelli skulle skrive under ad mandatum, når det drejede sig om separationer. Skilsmissebevillinger forblev hos kongen, men også de var ret hyppige, særlig da der i kølvandet af den franske revolution havde udviklet sig den sædvane, at tre års separation kunne være skilsmissegrund³. Som vi senere vil se, blev det for kongen og Kancelliet snart uoverskueligt, og separationsmyndigheden blev i 1800 uddelegeret til deres lokale repræsentanter, amtmanden.

Allerede få år forinden havde man ændret praksis i ansøgningsproceduren. Inden parterne kunne søge bevilling, skulle der foretages verdslig mægling, normalt af amtmanden; i Århus var det dog i de første godt 50 år

1. Danske Lov 3-15, udgivet af S. Juul. Kbh. 1949.

2. Tamperdage er en forvanskning af quattuor tempora – dage, oprindeligt fastedage, som faldt på fire onsdage, én pr. kvartal.

3. Se nærmere hos J. Nellemann, Ægteskabsskilsmisse ved kongelig bevilling. Kbh. 1882.

af forligskommissionen. Man skulle forsøge at tale ægteparret til rette; fra 1811 dog først efter at der forgæves var forsøgt gejstlig mægling, og hvis det ikke lykkedes at tale ægteparret til rette, skulle der opsættes et forlig for livet efter adskillelsen. Dette system, som det havde udviklet sig, blev først taget op til overvejelse igen i dette århundrede, og det er bemærkelsesværdigt, at grundprincipperne bevarede; vi har nemlig stadig det to-strengede system, og bevilling anvendes i 90 % af tilfældene. Bevillingen gives af statsamtet, dvs. amtmanden. 1790'ernes totrins-model, først separation og dernæst skilsmisse, findes også, idet der dog nu kun behøver at være ét år imellem. Parret skal stadig til mægling, men må vælge mellem gejstlig og verdslig. Af Danske Lovs bestemmelser er der stort set kun den ene tilbage, at direkte skilsmisse normalt kun gives ved utroskab¹.

Efter disse generelle bemærkninger om udviklingen i skilsmisseadministration skal der nu ses på forholdene i de enkelte faser. Som nævnt vil udviklingen i Århus stift/Århus amt blive brugt som eksempel.

1. fase: Tamperrettens tid 1645-1800

Tamperretten

Den dømmende myndighed angående skilsmisse var i denne tid altså tamperretten, hvis protokol er bevaret. For Århus stift findes der tre bind, som dækker tiden fra 1645 til den dag i 1798, da tamperretten blev færdig med sin sidste sag. Fra 1660'erne og fremover findes der ud over selve sagsbehandlingen også en omhyggelig registrering af alle dokumenter, »der blev læst«, men de er desværre ikke bevarede². Kun en enkelt gang i 1793 skrev den nye og nidkære notar domprovst Jahnsen dem alle af i protokollen, men enten har han fået en næse eller mistet lysten, i hvert fald gjorde han det ikke igen. Det synes ikke at have gjort større forskel for sagsbehandlingen, om biskoppen eller stiftamtmanden var med eller ej. Særlig sidst i perioden holdtes der kun ét eller to møder om året.

Jeg har nærmere undersøgt ca. 230 sager fordelt på fire femårs perio-

1. I. Nørgaard, Separation og skilsmisse. Kbh. 1984; Ægteskabslovene fra 1922 og 1969; samt Ægteskabsudvalgets betænkning nr. 796. Kbh. 1977.

2. Anne Riising har lavet en meget grundig undersøgelse af tamperrettens virke, mshp. Fyns og Ålborg stifter, i Festskrift til Johan Hvidtfeldt, 1978. Protokollerne for tamperretten i Århus stift er bevarede i bispearkivet på Landsarkivet i Viborg. C 3 2248-50. Gode eksempler fra de forskellige tamperretters virke giver også Georg Hansen i sin bog Sædelighedsforhold blandt landbobefolkningen Kbh. 1957.

der, imellem hvilke man kunne formode at finde holdningsændringer. Første periode begynder i 1645 med den første bevarede retsprotokol, den næste ligger fyrré år senere lige efter fremkomsten af Danske Lov, og de sidste to kendetegnes af hhv. pietismens periode i 1730'erne og af det frisind, der fulgte i den franske revolutions kølvand i 1790'erne. Bortset fra faldet i antallet af sager var der imidlertid kun tale om ganske små ændringer. Dette skyldtes, at tamperretten dømte håndfast efter loven, hvilket illustreres af følgende lille historie. Smeden Jens Jensen fra Samsø havde indstævnet sin kone Dorthea Skov til tamperretten d. 28/2-1694. Hun havde mod sin ægteskabspligt levet i »utugt og uteerlighed«, hun havde belemret folk »med ordskænderi, fylderi og drukkenskab«, og hun havde truet med »ulykker ved ildebrand og andet mere ondt«. Han havde tingsvidner på det hele og også på, at hun havde ligget i med smedevenden og en soldat. Vidnesbyrdene, alle med datering, blev læst og påtegnet og lagt ad acta. Så blev Dorthea offentligt »trende gange påkaldt«, for at nogen på hendes vegne eller hun selv kunne forsvare sig, »men ingen mødte til noget gøremål«. Dommen blev så afsagt; man var helt enig i, at hun var en slet kvinde. »Ikke desmindre såsom intet fremlægges hvormed nøjagtig kan bevises at hun med nogen fremmed har haft legemlig omgængelse«, kan skilsmisse ikke gives. Da Dorthea Skov imidlertid beskyldtes for mange andre forbrydelser i sit uskikkelige levede, henvistes hun »til verdslig ret at påkendes og efter kongelig Majestæts lov alvorligen anses og afstraffes«¹. Så kunne den plagede husbond jo f.eks. trøste sig med bestemmelsen 6-19-1 i Danske Lov om, at sætter man ild til anden mands hus eller skov, så har man forgjort sin hals. Tamperretten holdt sig altså strengt inden for sit kompetenceområde. Kunne der ikke lægges overbevisende materiale frem i deciderede tamperretssager, var der intet at komme efter.

Vi skal nu vende os til de mere generelle spørgsmål om skilsmisseansørgernes sociale baggrund og køn, om klagerens indhold og om, hvorledes disse blev bedømt af tamperretten, hvis medlemmer alle var mænd fra et klart mandsdomineret samfund.

De halvfems procent af ansøgningerne kom fra landet, hvilket næsten svarede til befolkningens fordeling på land og by. Der er således intet, der tyder på, at skilsmisser for eksempel skulle have været et specielt byfæno-

1. Tamperrettens protokol (TRP) II s. 4. I dommens beslutning kan man til trods for den håndfaste behandling af sagen alligevel skimte tamperherrernes medlidenhed med manden ved, at de ikke bare som normalt udsatte sagen, fordi konen eller en repræsentant ikke var til stede.

men. Protokollen oplyser desværre ikke, om landboerne har været fæstebønder eller husmænd, men byboerne er for det meste anført med erhverv. Det drejer sig mest om håndværkere og tjenestefolk, men der er også en enkelt embedsmand og en repræsentant fra de liberale erhverv iblandt. Det ser altså ud til, at skilsmisser har været kendt i alle lag.

I første halvdel af perioden søgte lige mange mænd og kvinder skilsmisse, men senere dominerede kvinderne. De fire hovedankepunkter var rømning, hor, brudt ægteskabsløfte og tvungen troløvelse. Mens det i begyndelsen var lige mange mænd og kvinder, der stak af, var det mod slutningen flest mænd. Der har altid været dobbelt så mange mænd, der klagede over hustruens utugt som omvendt, men ofte var bevisførelsen for ham jo unægtelig også lettere, f.eks. når tidspunktet for en fødsel passede dårligt sammen med hans bortrejse i længere tid. Omvendt var der fem gange så mange piger, der klagede over brudt ægteskabsløfte i begyndelsen af perioden. Senere er tallene for små til at vise en tydelig tendens. Og endelig gik op mod 20 % af alle klager ud på, at pigen var blevet tvunget til troløvelsen, medens der her kun er fundet tre sager rejst af mænd.

Rømning. Mere end halvdelen af alle skilsmissesager drejede sig om rømning, og ægteskabsordinansen og Danske Lov gav ikke alene klare definitioner, men beskrev også rettergangen omhyggeligt:

Desertio, naar den eene Egte Person foruden nogen skiellig Aarsag, eller den andens Samtykke forlader den anden og drager bort, og skal dermed saa holdis: 1. Den Person, som forlat er, skal tøve den anden efter i tre Aar i det minste, uden saa er, at det kand skielligen bevisis, at den Person, som er bortdragen, belegger sig med nogen anden, da maa den Person, som forlat er, tilstædis til Egteskab strax saadant bevist er; Men naar de tre Aar ere forløbne, da skal den Person, som forlat er, stævne den anden først til Herretsting og siden til Landsting, og føre det bevist til Consistorium (i Århus: tamperretten GB). Dernæst skal den have sit Vidnesbyrd beskrevet af sin Sognepræst og sit Skudsmaal af sit Sognefolk, som skal tagis til Tinge, at den anden Person haver været borte i tre Aar, og at den forlatte Person have imidlertid levet og holdet sig ærlig og vel, og ikke givet den Person, som er bortrømt, skiellig Aarsag dertil, og naar dette saa altsammen lovlig bevist er, da maa den Person, som forlat er, tilstædis at gifte sig igien, 2. Skeer det, at den forlatte Person forseer sig, før end de tre Aar ere endte, da skal den Person straffis tilbørligen af sin Øvrighed,

dog ikke forbydis Egteskab, uden med den Person, som den sig haver forseet med¹.

Når loven påbød tre års ventetid, var det vel ud fra den overvejelse, at længere kunne gifte folk ikke formodes at leve i cølibat². Det viser sig forbløffende nok, at de ansøgende ofte havde været forladt meget længere – i op til 21(!) år – men at de så heller ikke behøvede at have levet helt afholdende, viser flere sager, hvor de svigtede mænd og kvinder havde begået utugt inden skilsmisseansøgningen. De forstående høje dommere i tamperretten tilgav disse forseelser, når blot de var sket efter de påbudte tre år³. At de forladte normalt lod hengå 6-10 år, inden de stævnedes den undvegne skyldes nok, at de forlængst havde fundet en *modus vivendi* og først kom i vanskeligheder, når de stod foran et nyt ægteskab.

I langt de fleste desertationssager vidste den efterladte ikke, hvor partneren var henne, men det forhindrede ikke retten i også her at holde sig til loven ved tre gange at råbe den anklagede op. Ind imellem var den efterladte dog klar over tilflugtsstedet, og så var det mest kvinderne, der holdt nøje øje med den bortløbne. I 1651 vidste Mette Pedersdatter fra Århus således godt, at han nu levede i Ry, og at han havde avlet barn med en anden kvinde, siden han havde forladt hende for otte år siden. Hun blev skilt, og straffedommen over ham skulle fældes, »så snart hun tingsvidne og præstens kundskab udi sagen forskafter og fremviser«⁴.

Så let gik det ikke efter fremkomsten af Danske Lov, idet man nu mere og mere nidkært krævede de forskellige attester forelagt. Anne Kristine Johannesdatter fra Studstrup havde dog nok næsten gjort for meget ud af det, da hun i 1790 stævnedes sin bortløbne mand Søren Jensen fra Skødstrup. Da rygterne ville vide, at han var undvejet til det holstenske, »havde (hun) selv søgt ham ved Ribe, Haderslev og længere ude, uden at få mindste spor på ham«. Dommen gav hende absolut medhold, da hun havde medbragt alle attester og »endog ... nøje« havde eftersøgt ham⁵.

Som sagt var der også mange koner, der ikke kunne holde samlivet ud, men kilderne fortæller ikke, hvor de drog hen, eller hvad de levede af. De mest gængse muligheder for en enlig kvinde i det gamle samfund var tjene-

1. Danske Lov 3-15-15, dette blev firs år senere alvorligt fulgt op med forordningen 29/5-1750.

2. Dette argument finder vi i hvert fald ved de senere diskussioner i Danske Kancelli om skilsmisse efter 3-årig separation. (Nellemann s. 67).

3. TRP I s. 212a.

4. TRP I s. 25.

5. TRP III s. 28-30, sagen måtte dog en enkelt gang opsættes, da den bortrømte skulle have sin laugdag, ifg. frdn. 29/5-1750.

stepige, tiggerske og løstagtigt fruentimmer, og valgte man den slags alternativer, må ægteskabet virkelig have været uudholdeligt.

Hor. Kun højst en femtedel af skilsmissesagerne var baseret på utugt. Anne Riising har dog fundet ud af, at utroskab har været hovedgrunden på Fyn¹. Mens man i begyndelsen var ret large med bevisførelsen som i den nævnte Mette Pedersdatters sag, blev det efter Danske Lov meget svært at få en horesag igennem. Danske Lov påbød:

Horerj. Dog skal den Person, som anklager, lovligen stævne den, der anklagis, i Rette, og skielligen bevise det: Og er det ikke nok, at den Person, som anklagis, det selv bekiender, fordj mand tit befinder, at mange lyve paa sig selv, paa det den eene kand blive af med den anden, og komme den i Skade, som hand, eller hun, siger sig at have syndet med, eller for anden Sag.

Når ikke engang en tilståelse var nok, var det vel nærmest umuligt at bevise, for den så velfungerende selvjustits, landsbysladderer, lå jo milevidt fra lødighedsgrænsen. Efterhånden blev mange horesager da også udsat både tre og fire gange på grund af manglende beviser for derefter at blive taget helt af bordet. Men når manden havde avlet tre uægte børn, mens hun ifølge præsteattest havde al den tid »ført et uskyldigt og anstændigt liv«, fik hun dog sin sag igennem².

Brudt ægteskabsløfte. Den hyppigste grund var, at pigen var blevet gravid, og at hun for igen at blive en anstændig pige henviste til deres forudgående trolovelse. Selv om der her ikke er tale om skilsmisse i egentlig forstand, minder sager om den ene parts sporløse forsvinden om rømning og tilbageholdenhed med at indfri trolovelsesløftet ganske meget om de senere så hyppigt forekommende ansøgninger til kongen om separation på grund af »uoverensstemmelse af gemytterne«. For tamperretten var brudt ægteskabsløfte en alvorlig sag, som da Lisbet Jenningsdatter i 1646 klagede over, at hendes fæstemand ikke ville fuldkomme sit ægteskab, selv om der var blevet lyst tre gange fra prædikestolen. Den svigtende mand blev tvunget til at gifte sig med Lisbet, ellers skulle han straffes og irettesættes af både den gejstlige og verdslige øvrighed³. Jeg har fundet flere piger, der fik en tilsvarende medfart, men de kunne ellers tit redde sig ud af den mislige affære med en modklage om, at det drejede sig om *Tvungen trolovelse*.

1. A. Riising s. 403.

2. TRP III s. 48a.

3. TRP I s. 9a.

Klager over tvungen trolovelse, der udgjorde 20 % af sagerne, gik lettest igennem, selv i de mest restriktive perioder. De unge var da heller ikke sene til at benytte sig af denne mulighed. – Man kan ikke se bort fra, at pigernes klage kan have været aftalt spil mellem parterne i nogle tilfælde, da det var deres eneste chance for at komme fra hinanden igen på lovlig vis. Pigens forældre kunne nok forholdsvis let formås til at »indrømme«, at de havde skubbet kraftigt til forbindelsen¹.

For en mand har det nok været temmelig uværdigt at skulle indrømme, at han har ligget under for tvang – i hvert fald er det så godt som altid pigerne, der søger. Jeg har dog fundet tre undtagelser, hvoraf den ene var en selvejerbonde på 17 år. Han havde ladet sig overtale af sin moder til at gifte sig med en kvinde på knap 50 år, for så kunne de to kvinder have det så hyggeligt sammen, og hans svagelige forældre kunne plejes kærligt af den nye kone. Det viste sig dog, at de to kvinder overhovedet ikke kunne sammen, fordi hans kone straks efter brylluppet »idelig klammedes med hans moder«. Han fik sin frihed igen mod at betale konen 100 rigsdaler².

Sammenfattende kan man sige, at fordelingen af skilsmisseansøgere ved tamperretten ikke blot svarede nogenlunde til befolkningens fordeling på land og by og på erhverv, men at der også var lige mange mænd og kvinder, der turde binde an med en skilsmisse. For en god portion udholdenhed og mod skulle der til. Tamperretten for hele Århus stift afholdtes ved domkirken, og med datidens færdselsmuligheder kunne vejen hertil være lang. Der var dog i de første årtier 15-20 om året, der både havde udholdenhed til at overkomme besværet og mod til at stå frem for stiftamtmanden og biskoppen og alle de andre dr. theoler, provster og verdslige embedsmænd. Der synes ikke at være foregået nogen form for kønsdiskriminering, selv om dommerkollegiet udelukkende bestod af mænd. Senere blev sagsbehandlingen ikke blot mere besværlig, men også mere bekostelig, fordi de i loven nævnte uendelig mange dokumenter nu også nidkært krævedes forelagt – med deraf følgende udsættelser – og fordi det i 1700-tallet blev mere og mere almindeligt, og ved mange sager endog påbudt, at møde med sagsfører³.

1. Tit blev den tvingende part forpligtet til at betale den »snydte« en bøde, men det kunne jo nok ordnes indbyrdes bagefter. Se også A. Riising s. 403.

2. DK F 5 16/6 1797 sag 5. Denne lille historie er ikke fra tamperretten, den måtte nemlig ikke dømme i fortrydelsessager, når ægteskabet først var indgået.

3. Hvordan det konkret kunne se ud, kan vi demonstrere ved Karen Marie Thomasdatter, der i 1794 anklagede sin bortrømte mand. Der skulle forelægges dokumenter for 1. Stævningen til tamperretten i Århus, 2. Mandens stævning ved herredstinget, Bjerre-Hatting herred. 3. Mandens stævning ved landstinget i Viborg. 4. Mandens stævning ved sidste opholdssted, selv om han var draget bort for mere end syv år siden med absolut ukendt tilholdssted. 5.

At tamperherrerne gjorde det så besværligt, kan jeg kun tolke som en protest over for centralmyndigheden, der særlig i den seneste tid havde udvidet bevillingssiden. Alene i 1798 blev det for hele landet til 50 skilsmisser, 30 separationskontrakter og over 100 separationer¹. Det gik så ud over de mennesker, særlig i provinsen, som endnu ikke havde opdaget denne mulighed.

Den bevilgende myndighed

Den følgende redegørelse vil blive kort, da folk i Århusområdet jo spillede meget lidt på denne streng før 1800². Igennem hele perioden havde man bevillinger, og de gjaldt for enten skilsmisse eller separation. Skilsmissebevillinger opfattedes særlig i begyndelsen som dispensationer fra lovens krav om rettergang og blev især givet til folk fra de højere lag. F.eks. søgte Baron Ejler Holck skilsmisse fra sin utro hustru, og selv om det adspurgte teologiske fakultet havde store betænkeligheder, ville det ikke direkte fraråde, at »familien såvel som de i samme ægteskab tilforn avlede børns spot« blev dæmpet, og at de blev forskånet for den ordinære rettergang³. Separationsbevillingerne opfattedes derimod for det meste som dispensationer fra de grunde, der var opregnet i loven, og blev givet til alle. Således blev uoverensstemmelse af gemytterne, druk eller vold efterhånden akcepteret som tilstrækkeligt, men til gengæld sikrede myndighederne

Dokumentation for beneficium paupertatis for ustemplet papir. 6. Dokumentation for beneficium paupertatis for fri prokurator. 7. Stævningen af hendes prokurator. 8. Stævningen af den undvigtes prokurator. Alligevel blev hendes sag udsat, da hun manglede den i 1750-forordningen krævede laugdagsattest. Det var endog hendes egen sagfører, der gjorde opmærksom på det. TRP III s. 49ff. Beneficium paupertatis bevilgede kongen, fra 1768 Danske Kancellis oversekretær, til de helt fattige, der ikke kunne betale sagføreren og/eller det stemplede papir, som der normalt krævedes til en retsbehandling af en sag. I få tilfælde, især tidligt i perioden, afgjorde kongen så selv retssagen ved skilsmisse, det var unægtelig mere effektivt.

1. DK F 8. Deri et læg »Konceptforestillinger ang. approbation på ekspeditioner ad mandatum« dvs. de i forordningen 26/2-1768 nævnte mindre betydelige sager (se s. 504, note 2). Ved en separationskontrakt havde man allerede sat et forlig op for livet efter adskillelsen, og den skulle før 1800 have centralmyndighedens sanktion. Se nærmere Nellesmann s. 50ff.
2. Denne gennemgang er baseret på Nellesmanns lille bog.
3. Nellesmann, s. 27. Man har hele tiden forsøgt at dække over de adelige ægteskabsproblemer. Jeg fandt et register over åbne breve af særlig natur, Publica nr. 1 (DK A 39, 1700-1830). Det drejer sig bl.a. om nogle kongelige skilsmissebevillinger, heri bl.a. hans egen fra 1/3-1772, én for en grev Ørst, og én for en hof- og rådsretsprokurator.

sig, at folk fik separationstiden som en slags betænkningstid, hvor de ikke måtte gifte sig igen¹.

I løbet af 1600-tallet og frem til 1730 kom der en del bevillinger. Den pietistiske Christian VI gav derimod ingen skilsmisser – og kun få separationer i ganske overbevisende sager. Fra 1750 blev bevillinger igen hyppigere, og i 1768 blev man træt af at forelægge separationssager for kongen, og chefen for Danske Kancelli blev bemyndiget til at skrive under på dem på linje med andre af »ringere betydning«². Skilsmissebetingelserne lempedes også fra Struenseetiden, og lidt senere indførtes den kutyme, at folk kunne få skilsmisse efter tre års separation.

Sidst i 1790'erne endte det hele i kaos. En summarisk opgørelse over separationsbevillinger for hele Danmark for hver måned i årene 1797-99 viser, at det drejede sig om over 100 om året³. Danske Kancelli må totalt have mistet overblikket, for d. 17. maj 1800 udsendtes et cirkulære til alle amtmænd om, at de skulle indhente oplysninger om antallet af skilsmisser og separationer ved kongelig eller øvrighedens bevilling i de sidste tolv år⁴. Amtmændene sendte cirkulæret rundt til deres retsbetjente, dvs. herreds- og bytingene og magistraterne. Der findes fortørnede svar fra disse instanser, der ikke kunne svare nøjagtigt, da man ikke havde fyldestgørende oplysninger. Egentlig burde amtmændene også selv have ligget inde med informationerne, da de iflg. Danske Lov skulle være mellemlid mellem supplikanten og centraladministrationen⁵. Og dette var endog adskillige gange blevet indskærpet og nærmere beskrevet, sidst ved forordningen af 3/4-1771.

En del amtmænd sendte nu spørgsmålet videre til præsterne, som imidlertid blev lige så frustrerede. Hvor skulle de i grunden også kende svaret fra⁶? Nogle resultater fik man dog frem. Alene Københavns magistrat havde haft 301 ansøgninger for⁷, men man vidste ikke, hvor mange der var

1. Der fandtes ikke lovhjemmel med tilknyttede regler for separation, der var baseret på kongens/Danske Kancellis nåde, dog efter at de havde rådført sig med de relevante instanser.
2. Kgl. reskript til oversekretæren fra 26/2-1768.
3. DK F 8. Se s. 503, note 1.
4. DK G 82. Det var forresten kun en uge før den nye forordning om decentraliseringen af bevillingsmyndigheden kom.
5. Danske Lov 1-25. Amtmanden skulle helst altid godkende selve ansøgningen samt gøre rede for sit syn på sagen.
6. Præsterne skulle godt nok udstede en vandelsattest, men de vidste jo ikke, om den skulle vedlægges en ansøgning om bevilling eller dom.
7. Fra 1795 skulle Københavns magistrat foretage den verdslige mægling for alle ægtepar, der søgte skilsmisse (ligesom f.eks. forligskommissionen gjorde det i Århus). Instr. af 28/8-1795.

endt med bevilling eller dom, og man kunne ikke nære sig for at påpege, at det burde Danske Kancelli meget nemt selv kunne se af sine protokoller. Stiftamtmand Høegh Guldberg kunne berette, at der i Århus i tolvåret kun var forekommet to skilsmisser og ingen separationer. Hans amtmand Morgenstjerne, der havde »det store temmelig befolkede af 12 herreder bestående Århus Amt« under sig, meldte, at »ikkun 5 ægteskabsophævelser og 11 adskillelser fra bord og seng efter kongel. og øvrighedens tilladelser har fundet sted«. Med stolthed tilføjede han, at »dette afgiver da et glædeligt bevis om folkets moralitet hidtil«, og han ville ønske, at »den om sig gribende ureligion, letsindighed, usædelighed« ikke måtte smitte af på »dette gode folk som dog hidindtil ej i mærkelig grad er blevet fordærvet«. Dette fromme ønske gik dog ikke i opfyldelse, for kun fem år senere var Århus godt med. Det forekommer mærkeligt, at Århus i år 1800 endnu ikke har været mere påvirket af det nye. Jeg fandt imidlertid ikke flere bevillinger ved at undersøge andre mulige kilder, og forligskommissionen, der påbegyndte sin mægling i 1795, har i de 5 år op til århundredskiftet kun en enkelt skilsmissesag for om året¹. Forklaringen må ligge i, at Århus dengang lå meget langt væk fra København, hvad Høegh Guldberg havde måttet sande, da han femten år tidligere var blevet forvist til Århus. Først efter 1800 mærkede byen rigtigt påvirkningerne fra den europæiske kultur, ikke blot med hensyn til ægteskabsopløsninger. Af svarene til den omtalte forespørgsel fra maj 1800 fremgår det forresten, at det øvrige Danmark var ligeså provinsielt, kun København markerede sig stærkt.

2. fase: Forligskommissionens tid 1800-1850

Det er bevillingssiden, der med kun få tilføjelser har dannet grundlag for separations- og skilsmissepraksis i det 19. århundrede og med få ændringer helt frem til vore dage. To stikprøver i bytingsprotokollerne fra 1820'erne og 1880'erne viste, at der faktisk overhovedet ingen skilsmisser blev givet ved dom². Forretningsgangen blev kort fortalt således³. Ville den ene eller

1. DK F 3,5; DK F 17; DK F 19; DK F 40; DK F 53 og 54; B 5A 57 og 58; B 56 37; D 2 16; D 2 19; D 2 177. I stadsarkivet på Erhvervsarkivet RI B 12-13.

2. B 56 41; B 56 234 og 235; B 56 5031; B 56 5087. I den sidste stikprøve fra 1880'erne fandt jeg ikke en eneste sag om skilsmisse. I 1820'erne var der godt nok en enkelt bortrømmelsessag, men efter syv (!!) møder blev ansøgningen afslået.

3. Denne korte gennemgang er baseret på Nellemann, op.cit.; J. H. Deuntzer, Den Danske

begge parter skilles, måtte de gå en længere vej, som fra 1811 blev yderligere besværlig. Det første trin var et besøg af begge parter hos præsten, der skulle foretage den gejstlige mægling. Kunne han intet udrette, udstedte han en attest herpå, og parret skulle så henvende sig til den verdslige myndighed, amtmanden, der skulle foretage den verdslige mægling.

I Århus amt havde amtmanden uddelegeret opgaven til forligskommissionerne. Kunne man heller ikke her tale parret fra dets forehavende, skulle kommissionen opstille et forlig for dem og deres børn efter adskillelsen, og kun hvis parret ikke kunne enes om et forlig eller om at blive skilt i det hele taget, gik sagen til retten eller Danske Kancelli/justitsministeriet. Papirerne fra forliget sendtes til amtmanden, der ved separationsandragende selv gav den ønskede bevilling og ved skilsmisse ekspederede dem videre til forelæggelse for kongen. Det var blevet almindeligt, at man først blev separeret. Efter yderligere tre år kunne man så søge om skilsmisse, men i så fald måtte man igennem hele processen én gang til.

Kildemæssigt får vi et meget større og mere varieret materiale, men tit kun i princippet: Præstemæglingen, som i vores sammenhæng er den mest betydningsfulde, fordi den var første trin efter parrets beslutning, har været fortrolig, og samtalerne er nok normalt ikke blevet skrevet ned. Først fra den senere tid 1883-97 har jeg fundet optegnelser fra domprovsten¹. Men fra den verdslige mægling har vi et udførligt materiale². Denne foregik i Århus by hos to forligskommissærer, som var valgt af magistraten, og som normalt holdt møde hver anden mandag om alle byens civile retssager³. Præsteattesten, der jo var adgangsbilletten, blev opført i protokollen sammen med oplysninger om mandens erhverv, om årsagen, og om hvem, der havde indklaget hvem, eller om de kom i forening. Som noget nyt kom efter den mislykkede verdslige mægling forliget, hvor alt blev delt og nøje opført,

Familieret, Kbh. 1882; V. Bentzon, Den Danske Familieret, Kbh. 1910 G. Bøgh, Familieret, Kbh. 1983 samt de væsentligste forordninger så som frd. af 10/7-1795 om forligskommissionens stiftelse; frd. af 23/5-1800 om visse slags af bevillinger; frd. af 8/10-1811 som indeholder nærmere bestemmelse i henseende til ægtefolks adskillelse.

1. C 36 67-70. Præsteattesten var mest kun en kort meddelelse om, at den gejstlige mægling var forsøgt uden held. Attesten blev vedlagt forligskommissionens dokumenter, og enkelte er bevarede. Nogle gange sendte kommissionen attesten videre til amtmanden, hvor jeg fandt enkelte blandt Q-sagerne i pakkerne med indkomne breve.
2. B 480 A 1-7 1795-1851 med en enkelt lakune 1835-46. Jeg har indtil nu kun undersøgt disse købstadsprotokoller, ikke landområdernes.
3. Ifg. forordningen om forligskommissioner af 10/7-95. Se iøvrigt L. Dombernowsky, »Slagsmaale ere nu om stunder langt sjældnere«, Odense 1985.

og hvor underholdsbidraget fastsattes¹. Amtmandens rolle i dette spil var som sagt enten at give det blå stempel eller at være mellemmand mellem ansøgerne og centralmyndigheden. Derfor indeholder hans kopibog og protokoller kun korte notater, men til gengæld dækker de hele amtet².

Jeg har for Århus by undersøgt fem år fra den første decentrale bevillingstid samt tiåret 1825-34. I den første periode var der i gennemsnit fire par om året, i den sidste otte, der nåede frem til forligskommissionen. Kirkebøgerne for Dom- og Fruesogn anfører for den sidste periode gennemsnitligt 45 vielser om året. Det vil umiddelbart sige, at næsten 20 % af de indgåede ægteskaber kom i krise. Men hertil kommer, at folk nu også skulle søge gejstlig mægling inden mødet med forligskommissionen. Vi ved ikke, hvor meget præsten udrettede, men følgende kunne måske give et fingerpeg. Amtmanden gav i begyndelsen af 1800-tallet i gennemsnit ti separationsbevillinger om året i hele amtet, i 1810 alene 19. Fra 1812 faldt tallet helt ned til en tredjedel, og det var netop det første år med gejstlig mægling. Præsten må således have haft meget stor indflydelse. Vi ved ikke, hvad præsterne har sagt, men mon ikke de som kollegaen i Göteborg stift har formanet manden til langmodighed med hendes fejl, eftersom hun var det svage led, og kvinden til underkastelse under hans vilje?³ Og det må have virket overbevisende. På den anden side kan den verdslige mægling bagefter heller ikke have været helt ineffektiv, idet det af tallene i skemaet fremgår, at en tredjedel af ansøgerne ombestemte sig på vejen fra den verdslige mægling til amtmanden. Protokollen over de kongelige skilsmissebevillinger viser oven i købet, at i hele tiåret tog kun tre det sidste skridt til skilsmisse. Det er egentlig forbausende, at folk nøjedes med separation. Retten til at indgå nyt ægteskab var den eneste reelle forskel mellem separation og skilsmisse, og det har altså ikke fristet ret mange. – Det er måske også forklaringen på, at der i tamperrettens tid for det første var så få skilsmisseansøgninger overhovedet, og for det andet, at der ved rømningssager for det meste hengik mange flere år end det lovbestemte minimum af tre, inden folk henvendte sig til retten.

1. Det var nu så som så med det lovbestemte separationsunderhold. Hvis manden ikke ville, og konen i sin fortvivlelse hellere ville undvære det end leve videre sammen med ham, kunne man ikke tvinge ham. For eksempel ville skomagermester Selmann bestemt ikke betale noget »hvor billigt det end kunne synes at han ... burde give bidrag«. FKP IV s. 9a.

2. B 6 864-868.

3. B. Losmann, Fortryck eller jämställdhet? Svensk Historisk Tidsskrift 1982, s. 310. Af domprovstens notater (s. 506, note 1) fremgår det desværre ikke, hvad han selv sagde.

Erhvervsfordeling for separations- og skilsmisseansøgere i Århus købstad 1825-34

erhverv	1825	1826	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833	1834	i alt
købmænd, handels- agenter, gæstgivere			2		1			1	1		5
højere embedsmænd								1			1
lavere embedsmænd									1		1
liberale erhverv					1				1	1	3
musikere lærere											0
håndværkere		1	5	3	4	3	5	3	3	2	29
høkere vognmænd, skippere		1	1			1			1	1	5
daglejere matroser tjenestefolk	1	1	1	2		2	3	2	2		14
uangiven			1			1		2			4
<i>i alt iflg. forligs- kommissionsprotokol</i>	1	3	10	5	6	7	8	9	9	4	62
<i>i alt iflg. amtmandens kopibog og protokol</i>	0	1	7	4	3	4	5	8	5	1	38

Kilder: Forligskommissionsprotokol og amtmandens kopibog.

En undersøgelse af ansøgernes erhverv viser, at af i alt 75 sager var en tredjedel fra håndværker- og en sjettedel fra daglejergruppen. Den anden halvdel fordelte sig mere eller mindre jævnt på alle andre erhverv: med en bispedatter, en prokurator og fhv. købmand i toppen og en skorstensfejer og en skærsliber i bunden af hierarkiet. Særligt udsatte har byens 14 bagere været, idet fire blev skilt i løbet af tiårsperioden.

Til sammenligning er der lavet et tilsvarende skema over landbefolkningen. Antallet af ansøgninger var i denne periode væsentligt lavere end i byen, og skemaet viser, at af i alt 34 ansøgere med angivet erhverv var en -

Erhvervsfordeling på separations- og skilsmisseansøgere i Århus amt (land-distrikt) 1825-35

erhverv	1825	1826	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833	1834	1835	i alt
gårdmænd		1	1		1		1			2	3	9
husmænd		1	1	1		1	1	2		1	1	9
daglejere								1	1			2
indsiddere	1	2		1		1			1			6
tjenende						2			2	1		5
skolelærere		1		1			1					3
uspecificerede	1	1	1	1			1	3		3	2	13
i alt	2	6	3	4	1	4	4	6	4	7	6	47

Kilde: Amtmandens kopibog og protokol.

tredjedel gårdmænd. En undersøgelse af den geografiske fordeling, viste, at f.eks. Voerladegård med sine kun 420 indbyggere var repræsenteret i både 1802, 1805 og 1807. Naboeffekten har altså utvivlsomt været til stede, ligesom bagerne måske har inspireret hinanden ved laugsmøderne.

Ser vi på den kønsspecifikke side af sagen, i Århus by¹, var den ene halvdel af ansøgningerne i den tidlige periode indsendt af konen og den anden halvdel næsten udelukkende af parterne i fællesskab. Det sidste var også tilfældet i den anden undersøgte periode, men til gengæld var mændene nu lige så gode til at tage initiativet som kvinderne².

Om klagerne kan det generelt siges, at de i begyndelsen mest drejede sig om mændenes vold, særlig i forbindelse med druk, eller om, at kvinderne simpelt hen ikke kunne holde det ud længere. Senere blev det mere uoverensstemmelse af gemytterne, som naturligvis også kunne have sine årsager, som da Mette Sophie Asmussen født Gyrsting angav, at »deres ved indgangen ægteskab havende formue nu ganske var tilsat, så at de ikke havde

1. Amtmandens kopibog giver ikke oplysning om, hvem der var initiativtageren, og derfor kan jeg ikke lave en tilsvarende sammenligning for landbefolkningen. Dertil skal herreds- og amtsforligskommissionsprotokollerne gennemses.

2. På grund af det spinkle talmateriale i den første periode kunne det også være tilfældigt, at kvinderne her virkede mere aktive.

nogen udsigt til nogen erhvervskilder, og som følge tillige en uoverensstemmelse i deres ægteskab«¹. Men det kunne også være manden, der som i tømremester Gundersens tilfælde ikke kunne leve med hendes ødselhed og »høje grad af drikfældighed samt den af sidste flydende uforligelighed og slette børneopdragelse«².

Hvis forligskommissionen ikke fik noget ud af »at foreholde dem alt hvad der, hentet fra moralitetens og statens love, talte mod de opståede misligheders vedvaren og ophævelse af et bånd, der efter dets bestemmelse var knyttet for hele livet«³, og hvis der kunne opnås forlig med hensyn til livet bagefter, gik ansøgningen igennem. Ved separationen skulle boet og en eventuel formue gøres op og deles. Konen kunne fordre et underholdsbidrag af manden, men var der ikke aftalt noget i forliget, bortfaldt retten. Derimod stod udpankning og alverdens ulykker for døren, hvis manden ikke efterkom forliget. Ofte var det aftalte beløb mindre, end hvad fattigkommissionen udbetalte⁴. Ved en senere skilsmisse var det kutyme, at forligsvilkårene stod ved magt, men de kunne selvfølgelig laves om, hvis parterne var enige om det⁵. Selv om der således ikke er noget i forligene, der direkte peger på en forskelsbehandling af kønnene, må man huske på, at kvinden under de gældende patriarkalske forhold principielt var umyndig, og at en separeret eller fraskilt kvinde kun fik visse rådighedsrettigheder ligesom en enke⁶.

Med hensyn til formue- og bodeling fik konen enten kun sine gangklæder og den »indflyttede dragkiste« med, eller også prøvede man at foretage en nøjere deling. Om man gjorde det ene eller det andet havde, så vidt jeg kan se, ikke noget med konens eventuelle skyld at gøre. Hun kom til kort, når hun bare ville væk fra det hele. I de fleste tilfælde lavede man dog en nøjere deling. F.eks. havde vognmand Jens Th. Tannis fem lejeboder samt deres ud- og indbo bag klosteret. Han beholdt stedet bag klosteret samt dets kakkelovne, mens hun fik boderne. Hun måtte desuden tage af indboet, hvad hun havde behov for, og også deres fire sammenavlede børn. Til den kom-

1. Forligskommissionens protokol (FKP) V s. 3af.

2. FKP IV s. 163.

3. FKP IV s. 117a.

4. FKP I s. 145. Skorstensfejerkonen fik i 1804 ½ rd. ugentlig til eget og sønnens underhold samt 12 rd. årl. til husleje. Fattighjælpen var i 1803 og de følgende år typisk pr. person 2 td. rug og 2 td. byg i naturalier og omregnet efter kapiteltaksten blev det til ca. 24 rd. Herudover fik man 12 rd. samt brændsel og klæder. Men skorstensfejere var meget fattige dengang.

5. Bl.a. forordningen af 10/8-1798.

6. Først i den næste fase, bl.a. med loven fra 1857, blev enker og enlige fraskilte og separerede kvinder myndige på en del områder på lige fod med mænd.

mende vinter skulle han give et favn brænde, to tønder rug og en ko, som hun selv måtte vælge fra bestanden, samt to grise. Desuden overtog han legebodernes første leje, al gæld og alle skatter og prioriteter. Afsluttende bekræftedes det, at ingen hæftede for gæld stiftet af den anden herefter¹. Var parterne så fattige, at der kun fandtes gangklæder og pudevår, så måtte hver især tage sit med sig. Der findes en række andre variationer i forligene. Mette Margrethe fra den ansete købmandsfamilie Frausing måtte betale dyrt. Hun havde indgået en mesalliance ved at gifte sig med en musikant-svend, og da hun i 1803 søgte om separation, fordi hun ikke kunne holde ham ud længere, skulle hun afstraffes – ikke så meget af sin mand som af sin familie, der havde sendt hendes bror med som lavværg. I forliget fik hun kun sin dragkiste og sine uldne og linnede gangklæder tilbage. Resten, »den iboende gård med indbo af hvad navn nævnes kan ...«, tilfaldt ham, idet han dog samtidig overtog fællesgælden. Deres to sønner beholdt han, men så måtte han også én gang for alle afstå fra at falde familien til last. Det må have været Frausingerne meget magtpåliggende at få musikeren ud af familien igen, og Mette Margrethe må virkelig have begået et slemt fejltrin, siden de også ofrede børnene².

Netop med hensyn til børnene plejede parterne enten at få hver sin halvdel, faderen da gerne den/de ældste, eller også fik moderen dem allesammen. I det sidste tilfælde var der dog for det meste tale om piger eller ganske små børn. Var der formue med i spillet, sikrede man normalt børnenes arveret; men ellers ved vi i modsætning til vore dage ikke meget om, hvilke tanker man har gjort sig om børnene i forbindelse med en skilsmisse³. Vi har kun forligene, hvor børnene gerne er opført som punkt ét eller to, men vi kender intet til de diskussioner, der er gået forud for opsætningen af forligene.

Ser vi generelt på udviklingen i denne fase, blev skilsmisse bevilget uanset grunden til ansøgningen. Den friere ånd gjorde, at mange efterhånden ville ud af deres ægteskab, og selv om kvindens forhold efter en adskillelse var temmelig usikre, nu som før, veg hun ikke tilbage for at tage initiativet.

1. FKP IV s. 106f.

2. FKP I s. 120a. Lavværg, en af enken selv valgt eller af øvrigheden beskikket rådgiver. Meget tit har skilsmissegående kvinder lavværg med.

3. Socialforskningsinstitutets undersøgelser. I. Koch-Nielsen, Skilsmisser, Nr. 118, Kbh. 1983; M. Nissen, Børns oplevelse af skilsmisse, Nr. 126, Kbh. 1984.

3. fase: Amtmandens mæglingsperiode 1850-1900

Materialet til denne periode består dels af amtmandens protokoller og dels af domprovst H. Sørensen's optegnelser over sin gejstlige mægling.

Amtmanden havde nu delvist selv overtaget den verdslige mægling og opsætningen af forliget, men langt fra altid, som det fremgår af separationsbevillingsfortegnelsen¹.

Perioden byder ikke på mange ændringer, hverken i skilsmisellovgivningen, i begrundelsen for ansøgningerne eller i forligenes opsætning og indhold. Men normerne havde ændret sig, og det fik konsekvenser. De franske frihedsidealer, der så kraftigt havde påvirket tiden før, erstattedes af de viktorianske anskuelser. Det kraftigt dalende antal separationsbevillinger, som amtmanden gav, kunne da også umiddelbart tyde på, at folk rettede sig efter de nye normer. I tiårsperioden 1883-1892² bevilgede han kun godt 100 separationer til århusianere, og med 2000 vielser i byen³ får vi en separationsprocent på kun 5 mod de tidligere 10. Normernes restriktion synes at fremgå endnu tydeligere af de tal, den nye officielle skilsmissestatistik fremkom med, nemlig 2 %⁴.

Ved siden af dette officielle materiale findes som nævnt domprovst H. Sørensen's optegnelser. Det er overordentlig heldigt, at hans små kladdehæfter er bevarede, for de viser et noget andet billede⁵. Alene fra året 1883 findes der 34 ansøgninger, og fra de næste femten år i gennemsnit 23. Med godt 100 årlige vielser i Domsognet betyder det, at over 20 % af parrene ønskede at gå fra hinanden igen. Det er ganske forbløffende på baggrund af de stramme normer. Den skam og skændsel, en separation ville medføre, havde været med i deres overvejelser, inden de henvendte sig til provsten. Alligevel gik de i deres nød derhen. Mange har provsten kunnet tale fra en separation, ofte dog først efter adskillige møder. I 1883 fik således kun femten par (knap halvdel) den eftertragtede attest med sig, og mange har senere ombestemt

1. B 6 B 5209 og 5298. Amtmanden har hovedsagelig mæglet for landbefolkningen. Forligskommissionens protokoller over mæglingen i de mange civile sager i Århus er ikke bevarede for denne periode, og de begynder først igen i 1926. De fleste byboere må gemme sig her.

2. Dette tiår valgtes dels ud fra ønsket om at have årene omkring sædelighedsfejden repræsenteret, og dels fordi domprovstens notater begynder i 1883.

3. Kirkebøgerne over Dom- og Fruesogn 1876-1886.

4. Stat. Årbog XII, 1907 s. 16. Den lave skilsmisseprocent er nu ikke så normstyret endda, siden vi også i den første halvdel af det 19. årh. så, at folk kviede sig ved at tage skridtet fuldt ud og lade sig skille.

5. C 358-6-70.

sig, for kun 8 optræder i amtmandens protokol. Nogle kan også have løst problemet ved, at den ene emigrerede til Amerika. Denne udvej, som var ganske almindelig, fremgår flere gange af provstens optegnelser. Socialt set lader det til, at det først er fra provstens notater, at vi kan se, at det primært er de lavere lag, der ønsker skilsmisse. Som det fremgår af skemaet på næste side, var halvdelen af ansøgerne tjenestefolk, arbejdsmænd og daglejere, og blandt håndværkerfamilierne var det igen først og fremmest de lavere grupper som (træ)skomagere og svende. Langt de fleste ansøgninger var indsendt af konen¹, hvilket kunne have noget at gøre med hendes forbedrede muligheder på arbejdsmarkedet.

Som vi ser, var der også en højere embedsmand, en amtsfuldmægtig. Han havde haft sine problemer med de strengere normer. Han havde i al hemmelighed haft et forhold til en anden dame, men i stedet for at lukke øjnene og bevare ansigt, gik hans kone til provsten. Måske tilhørte hun den nye kvinderetslige avantgarde, eller måske oparbejdede hun det fornødne mod af den ekstra tort, at hun var blevet forsmået af manden på trods af sin højere sociale position som født grevinde. Hun førte sin sag frem, diskret men bestemt, og der kom intet forlig i stand. Nogen tid senere kunne provsten dog tilføje, at der var kommet brev fra amtsfuldmægtigen om, at han og konen nu igen var gode venner, og at de ville rejse til udlandet i nogen tid for derefter at starte på en frisk i Frederiksborg. Den autoritetstro embedsmand måtte måske flygte fra byen, da skændselen ellers ville være blevet hængende over dem².

Ellers var grundene til ansøgningerne stort set de samme som før, måske lige med undtagelse af den fra møllebygger Th. Sørensen, hvis kone sammen med sønnen havde formøblet den familieejendom på 10.000 kr., som han (!) havde vundet i lotteriet nogle år før³.

Provstens notater indeholder oplysninger, som let kan sammenlignes med tilsvarende fra moderne undersøgelser⁴. Således var dengang som nu halvdelen af de skilte mellem 30 og 40 år, og de havde typisk været gift i 5-10 år. Det er egentlig forbavsende, da man skulle have troet, at de strengere

1. Det er ikke altid helt tydeligt, hvem der var ansøger, fordi optegnelserne kan begynde med, »konen klagede over...« og fortsætte med »manden klagede over«.

2. C 358 68 nr. 11 for året 1887.

3. C 358 67 nr. 9 for året 1883. Møllebyggerparret havde været gift i 33 år. Hun svarede, at manden ikke havde bestilt noget i flere år og var blevet drikfældig. Måske har de alle tre været fælles om at formøble formuen.

4. Se s. 512, note 1, og også M. Nissen, Når voksne skilles Nr. 144, Kbh. 1985 og udgivelser fra Danmarks Statistik.

Erhvervsfordeling for separations- og skilsmisseansøgere i Århus Domsogn 1883-92

erhverv	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	i alt
købmænd fabrikanter handelsagenter		1	3	1	1	1	1	1	2	1	12
højere embeds- mænd					1						1
lavere embeds- mænd		2		1	2	1	5	1		1	13
liberale erhverv											0
musikere lærere	2		1					1	1		5
håndværkere	16	12	7	8	6	10	9	4	8	3	83
høkere, vogn- mænd, brygger skipper, styrmand	6	5	1	1	4	2	1	3	1	3	27
daglejer matros tjenestefolk	10	9	9	11	4	12	7	4	8	8	82
tilflyttere uangivet			1	1	1		1		1		5
i alt	34	29	22	23	19	26	24	14	21	16	228

Kilde: Domprovstens notater.

normer ville have virket retarderende på folks beslutning om opløsning af ægteskabet.

Også årsagerne til ansøgningerne kan sammenlignes, idet provsten meget detaljeret refererede ægtefolkernes klager. Det var stadig mest druk, vold og utroskab, og selv om disse grunde også optræder i socialforskningsinstituttets resultater fra vore dage, er der nu kommet en klar overvægt af de mere psykiske, samarbejds-mæssige og seksuelle problemer. Her må vi

dog ikke glemme, at man dengang enten knap nok var blevet opmærksom på disse problemer, eller at de var totalt tabu¹.

Det er ikke muligt at systematisere provstens oplysninger om de helt personlige, individuelle forhold og sammenholde dem med resultater fra nutidsforskningen, som med sin interviewteknik går målbevidst til sit pænel. Men notaterne indeholder en lang række skildringer af enkeltstående menneskers skæbne.

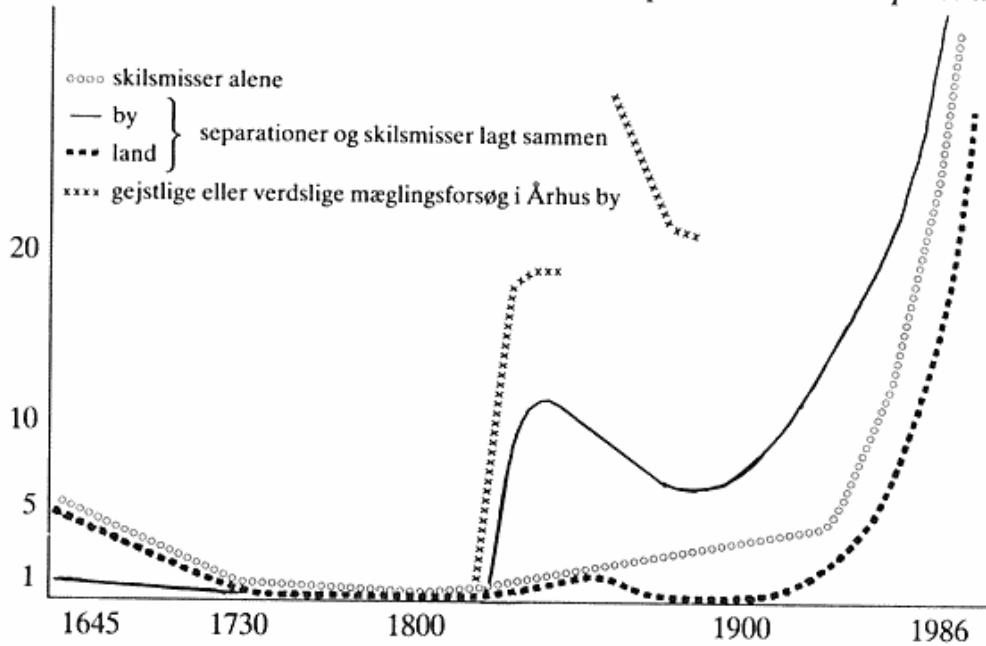
Sammenfatning og konklusion

Undersøgelsen har vist, at skilsmisser forekom i hele perioden. Fra alle sociale lag søgtes der om tilladelse til ophævelse af ægteskab, og initiativtagerne var kvinderne såvel som mændene. De årsager, som af myndighederne blev anerkendt som gyldig grund til skilsmisserne, blev i periodens løb øget i antal. I begyndelsen var der kun de i loven beskrevne som f.eks. rømning og hor, senere kom hertil alt fra almindelig uoverensstemmelse af gemytterne til druk, vold og ødselhed. Myndighederne, det være sig bispen, amtmanden eller kongen, synes altid at have givet sagerne en social- og kønsretfærdig behandling.

Sammenfattende må kurven på næste side over separationer og skilsmisser i Århus tolkes som et udsagn om utrygge familieforhold. Den kraftige stigning omkring år 1800 skyldes først og fremmest, at separationer var blevet almindelige. I virkeligheden var dette en opfølgning af en udvikling, som i København havde vist sig allerede et par årtier tidligere. Oplysningstidens frisind spillede her afgørende ind, og kongen anerkendte en række grunde ud over dem fra Danske Lov. Men i hele det 19. århundrede tog kun få skridtet fuldt ud og søgte om skilsmisse efter udløbet af den lovbefalede treårige separationstid. Helt op til 1930'erne holdt skilsmisseprocenten sig under fem. Forklaringen er nok, at den eneste væsentlige praktiske forskel mellem separation og skilsmisse ligger i, at kun skilte kan gifte sig igen. Sålænge man ikke har ønsket at indgå nyt ægteskab, har man kunnet finde en *modus vivendi*, der gjorde skilsmisse unødvendig. Set i dette lys kunne den lave skilsmisseprocent i tamperrettens tid, hvor separationer knap nok kendtes uden for København, dække over, at folk blot flyttede fra hinanden uden at gå vejen til tamperretten. Denne formodning understøttes kraftigt af den kendsgerning, at rømningsklager ofte først blev indgivet mange år

1. Materialet kunne suppleres med skønlitterære tekster eller interviews fra Folkemindeforskningen.

Separationer og skilsmisser i forhold til vielser pr. år i Århus amt i procent

Kilder: Protokoller fra tamperretten, forligskommissionen og amtmanden. Domprovstens notater.

efter, at skilsmisse kunne være opnået. Men hvordan denne modus vivendi har været, er det meget vanskeligt at finde ud af, da der kun findes sporadiske oplysninger i kilderne¹. Analogislutninger fra vore dage er nærliggende, særlig når der med denne artikel lægges op til en opfattelse af, at ægtefolks skilsmisseadfærd ikke ændrer sig over et langt tidsspand. Men samfundet har forandret sig meget, og alene den kendsgerning, at folk i vore dage normalt bliver skilt året efter opnået separation, advarer mod analogislutninger.

Samtidig med at separationer sætter deres tydelige spor på kurven, får vi et nyt vigtigt kildemateriale. Parterne skulle nemlig nu begynde med at søge gejstlig og verdslig mægling, og af diagrammet ses, at mange tog dette første skridt. At et relativt lavt separations- og skilsmissetal ikke nødvendigvis er udtryk for trygge familieforhold bliver særlig tydeligt i 1880'erne, hvor separationsprocenten lå ved 5, mens domprovstens notater fra den gejstlige mægling viser, at ansøgningsprocenten til tider nåede helt op på

1. Jeg har f.eks. fundet en del af de fraseparerede i folketællingerne fem til ti år efter bevillingerne. Nogle lever stadig under samme tag – men hvordan? – nogle lever adskilte.

25. Måske har også mange i tamperrettens tid opgivet forehavendet efter at have været hos præsten efter den lovbealede vandelsattest eller på tinge efter andre dokumenter. Men i tilfældet med præsterne svigter kildematerialet totalt, mens det øvrige er meget besværligt at fremskaffe.

Hovedresultatet af denne undersøgelse må blive, at heller ikke fortiden har kunnet byde på den efterlyste tryghed i familien.

Liste over det benyttede utrykte kildemateriale

I. Rigsarkivet

- DK A 39 ca. 1700-1830 »Publica« nr. 1.
- DK D 9 1714 Ekstrakt- og resolutionsprotokoller for de sager fra Danske Kancelli, der er blevet refereret Kongen.
- DK D 77 Jyske registratur over konfirmationer på Frederik IV's breve.
- DK D 86 1746-53 Jyske registratur over konfirmationer på Christian VI's breve.
- DK E 8 1771-73 Jyske og smålandske eller Det andet Departements åbne breve.
- DK E 10 1771-73 Jyske og smålandske eller Det andet Departements missiver.
- DK E 28 1771-73 Jyske og lollandske suppliker.
- DK F 3 1773-99 Rotuli over Kancelliets forestillinger til Kongen ...
- DK F 5 1790-99 Danske Kancellis forestillinger.
- DK F 8 1791-99 Diverse konceptforestillinger med kgl. resolutioner.
- DK F 17 1773-99 Jyske registre.
- DK F 19 1773-99 Jyske tegnelser.
- DK F 40 1773-99 Kancelliets brevbøger.
- DK F 53 1773-99 Kancelliprotokoller.
- DK F 54 1773-99 Suppliker.
- DK G 82 1800-01 Indberetninger om antallet af ægtefolk, som i de sidste 12 år har erholdt aldeles skilsmisse ved kgl. bevillinger og tilladelse til at leve adskilte fra bord og seng ved kgl. eller øvrighedens bevillinger. Indsendte i henhold til cirkulære af 1800 17. maj.

II. Fra Landsarkivet i Viborg

- B 5 A 57 og 58 Journal over breve indkomne fra Kollegierne 1795-99.
- B 56 37 1790-1809 Århus byfogeds tingbog.
- B 56 41 1821-30 Århus byfogeds tingbog (justitsprotokol).

25. Måske har også mange i tamperrettens tid opgivet forehavendet efter at have været hos præsten efter den lovbealede vandelsattest eller på tinge efter andre dokumenter. Men i tilfældet med præsterne svigter kildematerialet totalt, mens det øvrige er meget besværligt at fremskaffe.

Hovedresultatet af denne undersøgelse må blive, at heller ikke fortiden har kunnet byde på den efterlyste tryghed i familien.

Liste over det benyttede utrykte kildemateriale

I. Rigsarkivet

- DK A 39 ca. 1700-1830 »Publica« nr. 1.
- DK D 9 1714 Ekstrakt- og resolutionsprotokoller for de sager fra Danske Kancelli, der er blevet refereret Kongen.
- DK D 77 Jyske registratur over konfirmationer på Frederik IV's breve.
- DK D 86 1746-53 Jyske registratur over konfirmationer på Christian VI's breve.
- DK E 8 1771-73 Jyske og smålandske eller Det andet Departements åbne breve.
- DK E 10 1771-73 Jyske og smålandske eller Det andet Departements missiver.
- DK E 28 1771-73 Jyske og lollandske suppliker.
- DK F 3 1773-99 Rotuli over Kancelliets forestillinger til Kongen ...
- DK F 5 1790-99 Danske Kancellis forestillinger.
- DK F 8 1791-99 Diverse konceptforestillinger med kgl. resolutioner.
- DK F 17 1773-99 Jyske registre.
- DK F 19 1773-99 Jyske tegnelser.
- DK F 40 1773-99 Kancelliets brevbøger.
- DK F 53 1773-99 Kancelliprotokoller.
- DK F 54 1773-99 Suppliker.
- DK G 82 1800-01 Indberetninger om antallet af ægtefolk, som i de sidste 12 år har erholdt aldeles skilsmisse ved kgl. bevillinger og tilladelse til at leve adskilte fra bord og seng ved kgl. eller øvrighedens bevillinger. Indsendte i henhold til cirkulære af 1800 17. maj.

II. Fra Landsarkivet i Viborg

- B 5 A 57 og 58 Journal over breve indkomne fra Kollegierne 1795-99.
- B 56 37 1790-1809 Århus byfogeds tingbog.
- B 56 41 1821-30 Århus byfogeds tingbog (justitsprotokol).

- B 56 234 og 235 1824-29 og 1825-34 Århus bytings domsprotokol.
B 56 5031 1884-1886 Århus byfogeds justitsprotokol.
B 56 5087 1884-86 Domsprotokol.
B 480 A 1-6 1795-1851 Århus Købstads Forligskommissions protokoller (FKP).
B 480 A 7 Dokumenter hertil.
B 6 521-23 1826-31 Q-Breve indkommet til amtmanden.
B 6 864 1800-1818 Protokol over kgl. bevillinger og amtsresolutioner.
B 6 865 1812-33 Protokol over udfærdigede kongelige bevillinger.
B 6 866 1818-57 Kopibog over resolutioner, separationsbevillinger og bestallinger.
B 6 867 1834-62 Protokol over udfærdigede kongelige bevillinger.
B 6 B 5209 1866-1912 Mæglingsprotokol i separationssager.
B 6 B 5298 1876-98 Fortegnelse over separationsbevillinger, udfærdigede ved Århus Stiftamt.
C 3 2248-2250 1645-1798 Tamperrettens protokoller (TRP).
C 358 67-70 1883-1899 Århus Domsogns præstearkiv. Forligsmægling mellem uenige ægtefolk.
C 358 1876-1886 Kirkebøgerne over Domsognet.
C 360 1876-1886 Kirkebøgerne over Fruesognet.
D 2 16 1759-1812 Rådstueprotokol.
D 2 19 1794-1798 Rådstueprotokol.
D 2 177 1787-1797 Kopibogen til rådstueprotokollen.
- III. *Århus Købstadsarkiv* R I Byforvaltningen (på Erhvervsarkivet i Århus)
- B 12 – B 13 1685-1814 Diverse skrivelser, ansøgninger og bevillinger.